

*ОСТРОУХОВ Володимир Васильович
ПРИСЯЖНЮК Микола Миколайович
ПРОГОНЮК Микола Сергійович*

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ТЕРОРИЗМУ ЯК ГРАНИЧНОЇ ФОРМИ ЕКСТРЕМІЗМУ

Постановка проблеми. У сучасних умовах ми стаємо свідками розвитку тероризму як специфічного різновиду насилля. З'являються нові екстремістські організації, що переростають у все складніші структури. Терористичні акти вражають своєю антигуманністю і спрямованістю проти людяності, спланованістю і масштабністю.

Тероризм зазвичай визначають як граничну форму екстремізму, що означає наведення страху за допомогою насильства в самих крайніх його формах. Він має соціальну природу походження в контексті процесів інтеграції та дезінтеграції і розглядається як наслідок численних соціальних, культурних і політичних змін у сучасних суспільствах.

Тероризм стає все поширенішим через низку факторів, серед яких соціальні та індивідуально-психологічні. Провідні науковці визначили доволі змістовний перелік чинників тероризму, серед яких злам соціальних структур, що склались раніше, економічна і соціальна криза, послаблення державної влади та недовіра населення до неї, зростання антисоціальних проявів та розпад системи цінностей, а також відчуття повної безпорадності та відчаю окремих верств населення в соціальній сфері.

На думку авторів, соціально-психологічний аналіз тероризму дає змогу здійснити комплексний підхід до вивчення цього феномену як граничної форми екстремізму, що проявляється у девіантній поведінці, спрямованій проти існуючих у суспільстві норм, звичаїв і традицій, та причин виникнення й попередження цього явища, що загрожує суспільним відносинам.

Дослідження соціально-психологічної природи тероризму та соціально-психологічних особливостей терористів надзвичайно актуальне в теперішній час. Це дозволить скласти соціально-психологічний портрет терориста, провести діагностику схильних до терористичної діяльності особистостей та здійснити запобіжні заходи тероризму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові дослідження у сфері вивчення і боротьби з тероризмом звертають увагу на цілий спектр аспектів цього явища. Серед них політичні, економічні, соціальні, психологічні тощо. Вивчали цю проблематику закордонні та вітчизняні науковці, а саме: А. Дібіров, Г. Сафаралієв, Л. Пронський, М. Баранов, В. Барис, Є. Барис, Б. Білалов, А. Бобков, З. Дібіров, Б. Єрьомін, Т. Моїсеєнко, Ю. Народницький, А. Саїдов, В. Федоров, Р. Шаряпов, В. Шнирельман.

Формування особистого світу терориста, що до цього призводить та що виступає каталізатором, активно досліджували науковці К. Ханбабаєв, Д. Ольшанський, Ю. Антонян, В. Кудрявцев, В. Еміне та інші.

Про необхідність проводити психологічні дослідження природи тероризму заявляв ще в 1994 році В. Пирожков, який вважав проблему тероризму багатоаспектною [1]. У ній поряд із соціальним, політичним, правовим, економічним варто виокремити і психологічний аспект, що вимагає всебічного дослідження і глибокого вивчення.

Водночас через складність, комплексність та багатоаспектність проблематика досі не вичерпана. Це також пов'язано зі стрімким розвитком технологій і, відповідно, розвитком і ускладненням тероризму.

Метою статті є соціально-психологічний аналіз природи тероризму як граничної форми екстремізму. Завданням роботи є дослідження соціальних та психологічних

причин виникнення тероризму, його джерел і коріння та соціально-психологічних особливостей терористів.

Виклад основного матеріалу. Соціальна психологія як наука відкрила закономірності поведінки людини. Людина не народжується особистістю, вона нею стає в процесі соціалізації. Соціалізація визначається структурною організацією суспільства. Визначальний її механізм – пристосування: баланс у конфлікті людини та суспільства. Порушення цього балансу як в один, так і в інший бік є небезпечним. При трансформуванні суспільства спостерігається феномен маргінальної (з невизначеними цілями соціалізації) особистості, що є сприятливим підґрунтям для соціального конфлікту, а відсутність моралі та правовий нігілізм підвищують імовірність його вирішення насильницьким способом, зокрема за допомогою тероризму.

Тероризм спрямований не лише на поширення жаху серед населення, а й на акцентування уваги на погляди терориста. Водночас масштабні теракти практично неможливо вчинити без спільників та однодумців. Тому соціальна основа тероризму є не менш важливою за індивідуальну психіку кожного з терористів.

Розглянемо причини виникнення тероризму, які поділяють на такі групи: соціально-економічні, політичні, ідеологічні, психологічні (соціально-психологічні, індивідуально-психологічні фактори, які взаємодіють один з одним) [2; 7].

Виокремлюють також групу етнічно-культурних причин. Це пов'язано з абстрагуванням особистості терориста від загальнолюдських принципів, суспільної моралі, надання переваги насильству, аніж іншим засобам доведення власної точки зору. На думку авторів, ці причини варто віднести до психологічних факторів.

До соціально-економічних факторів перш за все належить різке зниження рівня життя певної соціальної групи, її соціального статусу та положення у суспільстві, при цьому це явище повинно бути продовженим та загальним для всієї групи. Іншим чинником безпосередньо пов'язаним з першим, є соціальна безперспективність цієї соціальної групи, за якої в неї об'єктивно немає можливостей покращити своє становище у майбутньому. Напевно, найнебезпечнішим фактором є загострення соціально-групових конфліктів. Це явище полягає в активних діях однієї соціальної групи, спрямованих на експлуатацію інших груп, зазвичай це відбувається на підґрунті соціальних криз та різких змін у структурі суспільства.

Конфліктність ситуації спричиняє застосування насильства, визнання його ефективним засобом суперечок. Водночас на підґрунті соціальних зламів, як правило, активізується політична боротьба, яку екстремістські та явно терористичні організації можуть використовувати для проведення власної політики, послаблення суперників.

Справжні реформи, тобто стрімкі, докорінні зміни у суспільстві, також можуть спровокувати розквіт терористичної діяльності, перш за все серед осіб, яких не влаштовують нововведення.

Підсумовуючи висвітлення соціально-економічних факторів, варто сказати, що всі вони є ознаками одного процесу. Це різноманітні кризи всередині суспільства, загострення боротьби та інших деструктивних процесів, що суттєво послаблюють соціум та фактично нівелюють намагання нормалізувати ситуацію.

Ще однією групою причин, критично важливих для виникнення тероризму, є наявність певної ідеологічної бази. Свідомість терориста потребує узаконення, обґрунтування власної правоти в ситуації, свого вибору. Протиріччя між офіційною ідеологією та намаганням терориста призводить до створення нової ідеології. Це може бути переосмислення офіційної чи формування альтернативної.

У цьому випадку ідеологія має чіткий політичний, релігійний, національний, расистський характер. Можливе і створення змішаного типу. У подібних ситуаціях підвищується важливість теоретиків тероризму. Ідеологія повинна бути не лише створеною, а й впровадженою в масову свідомість за допомогою інформаційних технологій, ЗМІ, публічних закликів, виступів тощо.

І останнім чинником, необхідним для ідеологічної бази тероризму, є привід, певний поштовх для запуску механізму терористичної діяльності. Ним можуть стати будь-яка зручна для спотворення подія, діяльність політичного чи громадського діяча. Нерідко цим стає гостра критика діяльності існуючої політичної системи, поширення ідей щодо некомпетентності державної влади у забезпеченні безпеки суспільства від негативних чинників, техногенних катастроф тощо.

На підставі викладеного ідеологічні фактори тероризму можна розділити на дві групи:

– *об'єктивні соціальні фактори* (наявність у суспільстві підґрунтя для проведення ідеологічної роботи, зацікавленість у цьому певних соціальних верств, формування критичної ситуації) та

– *екстраординарні випадкові чинники* (випадкові події, катастрофи, непередбачувані процеси), що використовуються для приведення у дію ідеологічного механізму.

Психологічні фактори посідають чільне місце у формуванні особистості терориста. До них належать: відчуття, настрої, поведінкові установки, дії, що безпосередньо мотивують терориста. В умовах соціальних криз, про які було згадано вище, природно виникають емоційно-психологічні переживання та відповідні процеси у свідомості людини. Соціальні групи, що втрачають шанси на існування чи не мають подальших перспектив, знаходяться під психологічним тиском. Він спричинений обмеженням їх потреб, незадоволенням ситуацією, що склалась. У результаті таких обставин у осіб виникають суперечливі почуття: астенічні (відчуття безвиході, страху, безсилля тощо) та стеничні (ненависть, агресія).

Психологічні фактори тероризму відіграють подвійну роль. Вони є, з одного боку, результатом соціально-економічних і політичних причин, а з іншого – сприяють посиленню дій цих причин і безпосередньо створюють сприятливі умови для сприйняття масовою свідомістю екстремістської ідеології. Тобто тільки через психологічні фактори відбувається кінцевий синтез всіх причин терористичної діяльності.

Водночас неможливо стверджувати, що ці психологічні впливи є лише зовнішніми, дуже важливим є психологічний стан самої особи, її думки та моральні цінності. Серед вчених-психологів ведеться дискусія стосовно того, хто переважає серед терористів – нормальні люди чи люди з психічними відхиленнями. Більшість дослідників за перший варіант. Досить часто можна звернути увагу на те, що ідеологія терористичних груп змінюється залежно від їх спрямованості, що ще раз доводить неможливість ствердження, що лише зовнішній вплив соціальної групи та певна ідеологія є збудником тероризму. Це стверджує і французький соціолог Е. Морен, який вважає що «проблема фанатизму стала тепер проблемою не соціального, а психологічного характеру» [4].

Тероризм як гранична форма екстремізму кидає виклик суспільству, загальноприйнятій моралі. Під тиском таких обставин невідворотно змінюється світогляд терориста. Він стає все жорстокішим, цинічним, звикає до використання насильства як засобу досягнення мети.

Тероризм підтримується віруваннями та ідеологічними установками, романтизмом героїв.

Світоглядна ідеологія тероризму базується на спрощеному розумінні світу, примітивному оцінюванні засобів боротьби (тільки шлях насилля). Ідеологію тероризму можна охарактеризувати як комплекс вкрай радикальних ідейних настанов, які є теоретичним підґрунтям для прояву насилля у різноманітних формах на нелегітимній основі для досягнення визначених цілей [5].

Відомий терорист 60-х років минулого століття Антоніо Негрі заявляв, що знищення і руйнування зазвичай ставали для нього самоціллю, більш приємною ніж первинна мета. Він наголошував на тому, що результат його не хвилює. Кожен акт руйнування і

саботажу відзивався в ньому як голос суспільства. Можливий ризик його не тривожив, він відчував збудження як при лихоманці, ніби чекав зустрічі з коханкою [6].

Тероризм передбачає розвиток у особи системи певних поглядів, так званої «життєвої позиції». У терориста вона характеризується антигуманністю, жорстокістю, задоволенням від знищення та руйнації. Життєва позиція екстреміста складається на підґрунті інтуїції чи певного містичного світосприйняття. Вони заміняють раціональне пізнання навколишнього світу, базуються на різного роду відхиленнях у логіці чи пізнанні реальності.

Свідомість терориста не направлена на адекватне мислення та сприйняття навколишнього середовища, оскільки це послаблює віру, впевненість у власній правоті. Тому до терористичних груп та організацій входять або ідеалісти, або навпаки, злочинці, суттєвий відсоток становлять і ті, хто просто насолоджується цією діяльністю. Їх свідомість є основою для екстремістських та терористичних поглядів, що виникають на тлі почуття всездозволеності, цинізму, нігілізму і т. п., що призводить до бажання самовираження.

Менталітет терориста побудований на відмові від слів у бік дії, тероризм – шлях тих, хто не зміг (не схотів) глибоко пізнати сутність соціальних процесів, поверхнево і примітивно сприймає сутність історичних процесів [8].

У сучасних терористів морально-етичні норми зазвичай відсутні, а ідеологія використовується виключно для морального виправдання власної нелюдності.

За характером дій виокремлюють два крайніх типи терористів: гранично «холодний», практично беземоційний варіант, і варіант емоційно лабільний, схильний до сильних проявів емоцій у сфері, не пов'язаною з терором. З емоціями пов'язані й морально-етичні проблеми («комплекс гріховності»), іноді болісні для терористів при досить високому рівні освіти та інтелектуального розвитку [3; 5].

У більш спрощених варіантах терорист позбавлений таких проблем і виступає як бездушна «деструктивна машина».

В основі обліку терориста лежить інформаційне уявлення (образ), засноване на ідеологічних чи інших засадах, що дозволяє здійснювати маніпулювання людьми. Спостерігається зміщення мотивації з соціальних мотивів у бік індивідуальних. Мотив спонукає та має змістоутворюючу функцію для терориста.

До індивідуальних характеристик та внутрішньо особистісних мотивів тероризму можна віднести патологічну основу, вихідну агресивність, романтичність та індивідуалізм.

Терористичний рух включає в себе ідеалістів, аморальних циніків, прихильників авторитаризму, противників будь-якої стабільної влади.

Виходячи з цього, виділяють наступні типи терористів: керівники-організатори організації, розробники ідеологічного підґрунтя, ідейні послідовники, зомбовані виконавці, особи з нестійкою психікою, найманці, звичайні люди, що ховаються від суспільства у терористичних групах [2].

Особистісні відмінності терористів помітно відбиваються у конкретних видах терористичної активності і розрізняються за сферами прояву.

Характеристика особистості терориста може змінюватися за різноманітними параметрами, а саме: психологічний тип, взаємини з оточенням, професійні знання, соціальна, політична та національна орієнтація тощо [9].

Психологічний аналіз тероризму дозволяє виокремити синдроми, притаманні основним типам терористів. «Синдром зомбі» – стан постійної понадмірної боєготовності, «синдром бійця», постійно потребуючого самоствердження та підтвердження своєї спроможності. Він притаманний терористам-виконавцям, бойовикам нижчого рівня. «Місіонерство» – основний психологічний стрижень «синдрому Рембо». «Рембо» не може (хоча і вміє) вбивати без мети – він обов'язково повинен робити це в ім'я чогось високого. Тому йому доводиться весь час шукати і знаходити ті

чи інші, більш складні і ризиковані «місії». Наступним виступає «синдром камікадзе», який характеризується екстремальною готовністю до самопожертви [5].

Основою логіки терориста є не врахування об'єктивної реальності (принцип фрейдівського «Я») і не норми суспільної моралі (принцип фрейдівського «понад-Я»), а принцип задоволення (принцип фрейдівського «Воно» або несвідомого).

Емоції терориста вибудовують певну специфічну послідовність: страх породжує огиду та презирство, які викликають гнів, і через прояви екстремізму ці емоції перетворюються у збочену радість і задоволення терориста.

Висновки. Розглядаючи тероризм як соціально-психологічне явище, можна стверджувати, що він являє собою сукупність злочинів, скоєння яких відбувається із використанням насилля окремими особами та спеціально організованими групами й спільнотами.

Тероризм, як крайня форма екстремізму, виникає на тлі різноманітних факторів. Серед них: соціально-економічні, політичні, ідеологічні, психологічні. Разом вони утворюють комплекс, у якому кожна частина виконує свою роль і однаково важлива для виникнення терористичної діяльності.

Терористична діяльність передбачає незгоду особи з сучасним положенням справ, намаганням показати свою позицію і привернути до неї увагу широкого загалу.

Враховуючи типологію терористів та їх основні соціально-психологічні мотиви, доцільно використовувати їх відповідні соціально-психологічні характеристики для попередження цього явища.

Для ефективної боротьби з терористичною діяльністю, як видом транснаціональної злочинної діяльності, необхідно визначити, систематизувати та ліквідувати причини її виникнення. Це завдання повинно бути покладено на відповідні органи забезпечення безпеки держави, суспільства та окремих осіб.

У сучасних умовах тероризм перетворюється на інструмент впливу держав, тож його ліквідація стає більш проблемною, адже це банально невігідно для певних гравців на міжнародній арені.

Проте використання системи заходів, спрямованих, перш за все, на ліквідацію причин тероризму, а не його наслідків, – надасть можливість звести ефективність і організованість тероризму до мінімуму.

Список використаних джерел

1. Пирожков В. Ф. Законы преступного мира молодежи (криминальная субкультура) / В. Ф. Пирожков. – Тверь : Приз, 1994. – 319 с.
2. Дзалиев М. И. Современный терроризм: социальное-политический облик противника / М. И. Дзалиев. – М. : Academia, 2007. – 672 с.
3. Медведев В. А. Террор как основание коммуникативной культуры XXI века [Електронний ресурс] / В. А. Медведев. – Режим доступу : <http://www.vilar-mgu.ru/php/content.php?group=1&id=733>.
4. Морен Э. К пропасти? / Э. Морен ; пер. с франц. Г. Наумовой. – СПб. : Алетейя, 2011. – 136 с.
5. Ольшанский Д. Психология терроризма / Д. Ольшанский. – СПб. : Питер, 2002. – 288 с.
6. Левый терроризм на Западе: История и современность / Витюк В. В., Эфиров С. А. – М., 1987.
7. Агаев Н. А. Сучасний тероризм – причини і прояви / Н. А. Агаєв, М. О. Карпов, В. В. Єфімов та ін. – К. : Молода нація, 2005. – 109 с.
8. Волобаев С. П. Типичные свойства личности террориста / С. П. Волобаев // Следователь. – М., 1998. – № 9. – С. 46–51.
9. Терроризм: определения и сущность : монография / [А. В. Коростыленко, Б. Д. Леонов, И. Н. Рыжков и др.] ; под общ. ред. В. В. Крутова, И. И. Мусиенко, В. А. Глушкова. – К. : Центр уч.-науч. и науч.-практ. изданий НА СБ Украины, 2014. – 192 с.

Аннотация. В статье рассматривается социально-психологическая природа терроризма как крайняя форма экстремизма. Раскрываются социально-психологические причины возникновения терроризма, его истоки, корни и социально-психологические особенности террористов.

Ключевые слова: терроризм, экстремизм, фанатизм, специфика поведения террористов.

Abstract. The article deals with social, economic and psychological sources of terrorism and the reasons of its existence. The authors disclose specific features of terrorists' behavior as a marginal form of terrorism.

Key words: terrorism, extremism, fanaticism, characteristics of terrorists' behavior.